

Відгук

офіційного опонента на дисертацію Т.С.Матвєєвої «Романний дискурс української літератури другої половини ХІХ століття як метатекст: модель світу, жанрові трансформації», подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 - українська література

Монографію Т.С.Матвєєвої, підготовлену на основі її дисертації, відкривають загадкові слова епіграфа: «Роман – це епопея покинутого Богом світу». Належать ці слова Дьордю Лукачу, авторові праці «Теорія роману» (1920). Лукач, як відомо, був марксистом, Божий промисел не належав до сфери його наукових утаємничень, – а все ж, у тезі про «епопею покинутого Богом світу» є щось таке, що не дає спокою розумові, особливо непоневоленому. Адже світ, вільний від Бога, – божевільний світ. За Лукачем виходить, що саме він і є тим простором, у якому, наче козак Голота у полі килиїмському, владарює роман.

Чи це справді так?

Процитую авторку дисертації. Завершуючи розділ 3, Т.С.Матвєєва доходить такого висновку: «У цілому, модель світу в уяві українських романістів другої половини ХІХ ст. не є гармонійною, вона швидше постає деформованою соціальними, політичними, ідеологічними, економічними конфліктами. Відтак центральний елемент цієї моделі – людина, представлена дезорієнтованою в соціальних процесах (...), із розполовиненою через глобальні суспільні катаклізми свідомістю (зміна соціально-економічних формацій, революції, війни), із порушеними уявленнями про вічні цінності, моральні основи співжиття в соціумі. Звідси – психічні розлади, депресивні стани, апатія, які часто провокують самогубство. Людина практично не показана в стані спокою, умиротворення з собою і світом, її життєпис – це градація межових ситуацій, якими вона випробовується (...). Практично завжди йдеться про відчуження («виламування») зі звичного, сталого, зрозумілого життя, коли зовнішні

чинники й внутрішній дискомфорт провокують неправильний вибір, що приводить до алогічного підсумку людину (...) або й швидко нищать її/ї як індивідуальність...»

Чи не правда, цей висновок дослідниці українського роману цілком корелюється із тим, що свого часу написав Дьордь Лукач, який, вочевидь, не читав ні Панаса Мирного, ні Нечуя-Левицького, ні Івана Франка, ні Бориса Грінченка, ні Ольги Кобилянської (себто, всіх тих авторів, над текстами яких у Харкові протягом багатьох років уже ХХІ ст. думала Тетяна Степанівна Матвеева)? Її формула дисгармонійного («богопокинутого») світу, розчавленої жорстокими обставинами людини, як на мене, адекватно відбиває те головне, чим до болю сердечного переймалися українські романісти другої половини ХІХ ст. Дехто з них, щоправда, намагався не обмежуватися «розкриванням ненормальностей життя», шукаючи «в тім ненормальнім житті» «поезії і краси», а також «поривів і змагань до поправи того життя». Так писав про мету своїх творів Іван Франко. Але ж то Франко з його каменярьською терплячістю й могутнім імперативом своєї трагічної місіїності!

Одне слово, Т.С.Матвеева взялася досліджувати «модель світу» в її українській (колоніальній, соціально дисгармонійній) версії, відтворену переважно в рамках естетики реалізму другої половини ХІХ ст., і це її наукове самозавдання заслуговує на велику повагу. Тим паче, що наше літературознавство надто повільно виходить із затишного пубертатного періоду, який почався в час радикальної «переоцінки цінностей» на зламі 1980-1990-х років. Реалізм звідтоді різко вийшов із моди, потрапивши в радіоактивну зону скепсису. Українська література другої половини ХІХ ст. під радикальним інтерпретаторським пером виявилася мало не всуціль народницькою; Івана Франка – з легкої руки Соломії Павличко – оголошено «непримиренним антимодерністом», хоча насправді стосунки Франка з модернізмом були значно складнішими за «непримиренність»: від

модернізму Франко-поет, як і Франко-прозаїк, чимало взяв, а щодо полемік і декларацій, то ним було сказано багато взаємозаперечних речей, що загалом Франкові притаманно. Непримиренності не було, була амбівалентність.

Кажуть, що Маркс відхрещувався від марксистів. Не виключено, що Соломія Павличко, авторка блискучого (хоч і контроверсійного) дослідження про український літературний модернізм, так само відхрещувалася б від своїх запеклих, лютих послідовниць «із блискучими очима». Послідовники (а тим паче послідовниці) нерідко спрощують ідеї свого кумира, це відомо. Замість того, щоб бути *істориками*, вони – спізнившись на століття – беруть, бува, на себе роль літературних *критиків*, яким хочеться впливати на стан речей, «виправляти» літературу...

Але ж українська література другої половини ХІХ ст. була така, як була, її реалізму (навіть «народницького») соромитися нічого, тим паче, що і в інших національних літературах тієї пори було чимало подібного. Наприклад, у польській. Питання про «визволення від громадських обов'язків», від дидактизму для неї також існувало. І пов'язувалося воно з питанням визволення Польщі, не більше й не менше! Адже «штука для штуки» для невільної нації - розкіш чи й дозволенна...

Я все це кажу для того, щоб іще раз підтримати актуальність і важливість вибору Т.С.Матвеевою об'єкту і предмету її дослідження. Українська література другої половини ХІХ ст. дуже потребує свіжого перепрочитання (ХХ-му століттю у цьому сенсі пощастило більше). Леонід Ушкалов не так давно видав свою ґрунтовну студію про Панаса Мирного. Ґрунтовну докторську дисертацію про художнє мислення В.Стефаніка, М.Черемшини і Л.Мартовича захистив Роман Піхманець. Багато цікавого написано про Івана Франка (переважно у Львові). Але є ж іще Іван Нечуй-Левицький, Борис Грінченко, є майже забутий Марко Кропивницький, є Щоголев, Кониський, Грабовський, є Свидницький, Павлик, Маковей (половина з названих письменників – герої дослідження Т.С.Матвеевої).

«Якби українці були культурно повноцінною нацією, то в 2011 році вони б урочисто відзначили 150-ту річницю появи першого українського роману – це «Люборацькі» Анатолія Свидницького»... Як гадаєте, кому належать ці слова? Правильно: Оксані Забужко! І вона має рацію...

Тепер ближче до самого тексту дисертації.

Т.С.Матвеева, як і належить, скрупульозно оглянула «літературу питання». Природа жанру роману, його історія, стан вивченості теми, обґрунтування понятійного апарату – все це простежено з належною повнотою. Не всі терміни, на яких зупиняється авторка в теоретичній частині, знадобляться їй однаковою мірою (наприклад, «дискурс»), зате такі терміни, як «метатекст» і «модель світу», заявлені у формулюванні теми, тож належать до ключових. Метатекст Т.С.Матвеева ладна трактувати, за Ю.Лотманом, як «текст про текст», хоча не менше рації є і у визначенні іншого дослідника, який вважає, що метатекст вбирає «всі конотації», себто прирощення значень, породжені текстом. Із поняттям «модель світу» – складніше: воно дещо розмитіше. Дисертантка говорить, що це «зліпок дійсності», а моделетвірними елементами є людина, час, простір. Таке тлумачення, як ми побачимо далі, має значення для структурування самої дисертації.

Можна пожалкувати, що в теоретичній частині дослідження Т.С.Матвеева опирається переважно на праці досить давні, до того ж найчастіше – зі сфери російського літературознавства; тут явно бракує «діалогу» із літературознавчою думкою сучасного Заходу.

У розділі про жанрові трансформації української романістики другої половини XIX ст. Т.С.Матвеева постійно повертається до думки про динаміку жанру. Роман виявився вельми «винахідливим» у своїй варіативності. Не обмежувався він і винятково «рустикальним» (сільським) матеріалом: дисертантка має рацію, коли стверджує, що урбаністика також

не була чужою таким письменникам, як І.Нечуй-Левицький чи Панас Мирний, не кажучи вже про І.Франка. Від себе додам, що вельми цікаво було б поміркувати комусь із дослідників новішої генерації над «київським текстом» у прозі І.Нечуя-Левицького, над проблемою опозиції *місто/село* в творах Панаса Мирного, над феноменом *маргінальної особистості* у романі «Повія» тощо.

Т.С.Матвеева показує, як у досвіді української романістики від П.Куліша й А.Свидницького до О.Кобилянської і В.Винниченка відбувалося «поєднання різних естетик», як реалістична поетика доповнювався елементами готики, натуралізму, романтичними прийомами... Так, реалізм із його історизмом та принципом *соціального детермінізму* в зображенні характерів і доль помітно домінував; доцентрові романні структури превалювали, проте в надрах реалізму зароджувалося й те, що зближувало його з раннім модернізмом. Авторка дисертації використовує такі поняття, як *письмо екстенсивне й інтенсивне*: так ось, «інтенсив» із часом наростав; роман усе більше цікавився світом внутрішнім, і ця лінія розвитку жанру – *від зовнішнього до внутрішнього* багато разів наголошується Т.С.Матвеевою, тим паче, що вона частенько «забігає» і в століття ХХ-те, залучаючи до поля обсервації чимало творів О.Кобилянської, М.Коцюбинського, та, зрештою, й І.Франка, О.Маковея, Б.Грінченка...

Фактично Т.С.Матвеева зачіпає проблему *кінців і початків*, себто – перехідних явищ у літературі. Іншими словами, йдеться про феномен *неореалізму*, а неореалізм – це, як відомо, реалізм, вагітний модернізмом. Дисертантка цим терміном не користується, хоча він і напрошувався. Утім, то її право...

У рамках проблеми жанрових трансформацій українського роману заслуговують на увагу спостереження Т.С.Матвеевої щодо досвіду роману виховання, авантюрного, любовного й готичного романів, що використовувався нашими романістами зазначеного періоду. Цей ряд можна

було б і продовжити, згадуючи, для прикладу, інтерес І.Франка до *кримінального* роману... Справді, жанр, про який іде мова, виявився відкритим до синтезу різноманітних елементів, наслідком чого стала поява т.зв. «згорнутих» утворень... Що ж до домінант, то Т.С.Матвеева справедливо називає соціально-психологічну й психологічну, зазначаючи, що побутовий роман до домінант не належав, хоча його прикмети і впізнаються у низці творів.

Найбільша частина дисертації присвячена проблемі «образу людини в моделі світу», власне – типології і трансформації характерів, зображених українськими романістами. Наскрізний мотив у міркуваннях дисертантки – людина і фатум обставин, які цю людину знищують, нівелюють, змушують «виламуватися» із середовища. Читаючи дисертацію Т.С.Матвеевої, я не раз ловив себе на думці про апокаліпсис, катастрофу людини в богопокинутому світі, змальованому українськими прозаїками-романістами ХІХ ст. Особливо вражаючим поставав *фатум обставин* під пером Панаса Мирного, в якого на першому плані – драми занепащених душ. Найсвітліші його герої, наділені іскрою таланту, сповнені напочатку прагнення щось змінити довкола себе, люди з інстинктом справедливості, – всі вони, зрештою, стають жертвами жорстоких обставин. Соціальний детермінізм тріумфує. Доля людини опиняється в лещатах обставин. Здавалося б, усе повертається до відомої формули: змініть обставини – і зміниться людина (на противагу альтернативній формулі: обставини не зміняться, поки не зміниться сама людина). Проте в Панаса Мирного не все так однозначно, і це зауважила дисертантка. В історії Чіпки важливу роль відіграють далеко не тільки зовнішні чинники, багато що визначається й індивідуально-психологічними особливостями його дуже суперечливого, імпульсивного характеру... І як наслідок, маємо роман, у якому виразно проглядає альтернатива тому *благородному розбійництву*, що його поетизувала література романтизму,

змальовуючи таких українських Робін Гудів, як Гаркуша, Кармелюк, Довбуш...

Т.С.Матвеева багато разів повертається до думки про те, що формування характерів героїв далеко не завжди узалежнюється від «об»єктивних упливів», воно постає як самодостатній, часом – парадоксальний процес. Іншими словами, важливий для реалізму принцип соціального детермінізму не був тотальним, як не були тотальними й раціоналістські основи реалізму. І в цьому зв'язку вельми суттєвими є міркування авторки про увагу письменників до *іrrраціональних* чинників, що визначають історії героїв, їхні характери й долі. Т.С.Матвеева своїм аналізом показала, що й таких письменників, як, наприклад, І.Нечуй-Левицький, цікавило царство позасвідомості, що в романістиці другої половини ХІХ ст. (надто ж тієї, яка хронологічно ближча до століття ХХ-го) чимало психологічної екзотики, сцен, у яких змальовано онейричні ефекти, галюцинації, марення, різноманітне «потойбіччя» свідомості... Кілька разів згадується і про ефект «потіку свідомості», проте, на жаль, це твердження залишається непроілюстрованим (як на мене, «потік свідомості» – то вже сфера нашої новелістики початку ХХ ст., доказом чого є художня практика М.Коцюбинського).

Ще один цікавий аспект, висвітлений у дослідженні Т.С.Матвеевої, - т.зв. ідеологічна проза, «скерована на розв'язання проблем національної ідентичності /.../, ролі інтелігенції в цьому процесі...» Йдеться у цьому контексті про твори І.Нечуя-Левицького, О.Кониського, Б.Грінченка, у центрі яких – народницькі, просвітницькі за своєю суттю, ідеали. Народ у них постає як об»єкт виховання; головний герой намагається реалізувати свою позитивну програму (нерідко зазнаючи фіаско!); дуже виразними й красномовними є опозиційні пари героїв, серед яких є й ті, хто явно претендує на статус «нової людини», що має стати прикладом для наслідування... Якщо правда, що соціалістичний реалізм, усерйоз

зклопотаний «перделкой человека», шукав для себе опори в досвіді ось такого, «дидактичного», реалізму ХІХ ст., то ідеологічна проза може бути підтвердженням на користь цього висновку. Т.С.Матвеева цієї складної теми не чіпає, проте об'єктивно її аналіз може бути корисним для дослідника історії соцреалізму, який, на мою думку, не впав з неба і не був «запліднений» у колбі, виготовленій у високих кабінетах 1934 року, – він мав свою генезу. Він експлуатував реалістичну парадигму ХІХ ст., доводячи до абсурду, і щоб краще збагнути ту генезу, варто вдатися до відповідних типологічних студій, – вони могли б прояснити суть питання...

У розділі, про який ідеться («Образ людини в моделі світу...») часом починає домінувати традиційний тематологічний, поверховий підхід: ось «тема села», ось історична проза, ось феміністичні художні студії, ось теми «табуйовані» – проституція, біологія, проблеми статі і шлюбу, одностатеві взаємини... Тут, знову-таки, слід було б чіткіше наголосити на *динаміці жанру*, на тих змінах, які знаменували появу неореалістичних тенденцій, на урізноманітненні форм психологізму... Бо ж сам по собі життєвий матеріал, що став об'єктом зображення («тема села», «тема інтелігенції», «історична тема»...), ще нічого не вирішує.

Стисліше представлено в дисертації проблеми часу і простору в моделі світу української романістики відповідного періоду. Найсуттєвіше в цьому аспекті – спостереження над тим, як відбувається відхід від лінійного часу, «стискання» і розривання часу, над феноменом «безчасся» і розширенням сюжетного часу за рахунок ретроспекцій, сновидінь тощо.

У розділі про особливості художнього втілення простору в моделі світу чимало цікавих *часткових* міркувань, однак складається враження, що авторці цього разу забракло цілісного методологічного підходу...

Підсумовуючи ж, хотів би наголосити на тому, що в дисертації Т.С.Матвеевої панорамно представлено історію одного із жанрів української

літератури другої половини ХІХ ст., причому представлено в динаміці й мінливості. Думаю, що це те дослідження, яке допоможе уважному читачеві звільнитися від певних стереотипних уявлень про український реалізм позаминулого століття, побачити його виразніше, в тенденціях і деталях. У кожному разі, підстав для висновку про те, що навіть богопокинутий світ може бути представлений художньо різноманітно, дисертація дає більш, ніж достатньо.

Т.С.Матвеева, отож, заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 - українська література.

Дисертація відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р., №567, зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України №656 від 19.08.2015.

Володимир Панченко, доктор філологічних наук, професор

Володимир Панченко

12 травня 2017 р.

